

Camões és a teopoézis

A portugál költő verseinek legújabb hazai kiadásához¹ írt utószó erejéig volt már alkalmam bemutatni a magyar olvasóknak azt a Camőest, aki eddig nálunk ismeretlen maradt: a Költőt, aki nemcsak szerelmes versek, hanem „vallási” tárgyú költemények szerzője is volt. Jelen tanulmányunk utat keres az életműnek az irodalomkritikusok és irodalomtörténészek figyelmétől távol került és keveset kutatott területén belül is mindössze négy szonett és talán egy elégia² értelmezése felé. Mind ehhez egy a címben szereplő fogalmat kívánok bevezetni, hiszen úgy vélem, hogy se nem vallási, se nem igazán hitvalló költeményekről beszélhetünk, hanem a teológia és a költészet egymásba olvadó megjelenítéséről, ahol nem a manierista költő szubjektív érzelmeiről, hanem leginkább tantételek megfogalmazásáról van szó. Noha kétségtelenül beszélhetünk Camões egyfajta Isten élményéről – a „lét nagy kérdéseivel birkózó” portugál költő verseit nem ismerő magyar közönségnek ad a magyar irodalom egyfajta fogódzót Ady az 'Istenes verseivel' –, a különös az, hogy a camőesi oeuvre portugál és eddigi értelmezési kísérletei, mintegy zárójelbe téve a fenti négy költeményt, úgy közelítették meg többnyire ezt a kérdéskört, sőt Camões egyéb, bibliai inspirációból fakadó verseit is, mint leginkább filozófiai költeményeket. Miért foglalkozott egyáltalán teológiai kérdésekkel a költő? Mikor tette ezt és mi készítette rá? Milyen cél vezethette olyan utakra, amiket korábban látszólag nem taposott? Nos, ezek lesznek az önmagunknak feltett megválaszolandó kérdések, amivel Rugási Gyula előtt tisztelgünk, akinek – úgy vélem – a töprengő kérdések felvetése szintén fontosabb, mint az arra rutinból adott és már jó előre kész, vagy jól fésült válaszok.

¹ Luís de Camões: *Vétek, balsors, szerelmek*. Szerk. Rákóczi István, Ford. Mohácsi Árpád. Kalligram Kiadó, Budapest: 2022.

² A négy szonettből három magyarul ugyanitt a 145., 143. és a 146. oldalon olvasható.

Év- és szemléletfordulók

Camões élete csak kevés hiteles dokumentumra építhető, inkább lírai életművének nem is olyan kevés önvallomásából, olykor önnön irodalmi mítoszát eredményező verssoraiból rekonstruálható. Az ötszáz éve született nemzeti költőóriás – akinek idén zajló kerek évfordulós megemlékezéseit a politikai kurzus eltérítette az ötven éve zajlott szegfűk forradalmának megünneplése felé – életének végpontjával a nemzet egységét ma is szolgálja. Június 10., halálának napja ugyanis nemzeti ünnep Portugáliában, míg születési dátumának paradox bizonytalansága lehetőséget teremt a ’meghosszabbított tisztelgés’ számára, ami reményt ad arra, hogy a megemlékezések jövőre is áthúzódó eseményei mégiscsak hoznak egyfajta nóvumot. A fentiek abból a szempontból érdekesek igazán, hogy a jellemző ciklikus emlékeztetépítés lehetőséget nyújtott mindig is a költő génuszának újra értelmezésére (TORGAL 1989, 37). A jelenleg zajló emlékvé különös módon nem csak „kora költőinek fejedelmét” – ahogyan Gonçalo Coutinho, a barát vésette sírelmékére Camões nevét –, hanem a poéta egy értő kritikusait is piedesztálra emelte. Ilyen Jorge de Sena, akinek látásmódja, úgy tűnik nem csak ötven éve, a költő születésének 450. évfordulóján, de ma is meghatározza a Camõesről szóló értékítéletet és értelmezési szemléletet. Erre mi sem „képesebb” bizonyosság, mint az, hogy a Guerra e Paz Kiadó nemcsak a Sion és Babel dichotómiájáról a 136–137 zsol-tár parafrázisáról írt kilenc szonett elemzését jelentette újra meg az irodalomtörténész és író Jorge de Sena egy novellájával együtt (CAMÕES–SENA 2024a) (aminek a címe amúgy magának a zsoldárnak a Vulgata-féle latin incipitje), hanem kiadta még a nemzeti eposzt, a Luziádákat is, még pedig úgy, hogy borítóján együtt szerepel Luís de Camões és Jorge de Sena neve (CAMÕES–SENA 2024b). Előttem fekszik a könyvészetileg is izgalmas kötet, aminek címe fekete betűkkel maga az eposz, „A Luziádák”, és pirossal, köztiszóval egybefűzve, az „Eretnek vízió”. Nos, ha ez nem csak kiadói fogás, hogy különbözzék a többi kiadástól és figyelmet keltsen az évfordulós könyvek tengerében, nagyon is árulkodó jele annak, hogy Jorge de Sena ötven éve sokaktól meg (még) nem – vagyis félreértett – elemzése ma már beleívódott a köztudatba. „Tudom, hogy új utakat nyitott meg és tabukat döntött le, de azt is tudom, hogy ha egy kicsit is több ideig él, sokkal messzebb jutott volna, különösen, ha élhetett volna a ma már mindenkinek megadatott eszközökkel, amelyek nélkül hosszú-hosszú órákat töltött el nehéz és lassú munkával” – írja Vítor Aguiar de Silvának egy levelében Sena özvegye (SILVA 2009, 181). A módszer, némileg leegyszerűsítve, kvantitatív vagy numerikus filológia, ami következetesen az eposzban szereplő minden egyes szó előfordulását és annak adott gyakoriságát vizsgálta, de nemcsak önmagában, hanem Luís de Camões kora szóképzésének kontextusában. Ez a filológus számára azt eredményezte, hogy egy belső, rejtett, és különösen a nemzeti eposz architektúrájára, a szöveg szövetére és szerkezetére vonatkozó mély tanulságokat tudjon mind ebből levonni, ami tömören csak annyi, hogy Camões „politikai és vallási értelemben egyaránt eretneknek mondható.” (CAMÕES–SENA 2024b, 351)

Számok és jelek

Sena módszere azóta nem egy követőre talált. Maria Vitalina Leal de Matos például Camõesnak még a régi költői versformák egyikében írt Sóbolos rios que vão kezdetű, döbbenetes erőjű versét elemezve írja: „A költemény 365 verssorból áll, ami minden bizonnyal a totalitás jelentését hordozza, a palinódia az utolsó 20 ötsoros strófából áll, tehát 100 verssor, amely szimmetrikus a vers első fele ugyancsak 20 strófájának 100 verssorával. Feltűnő az is, hogy az egyik – ha éppen nem a legnagyobb – eltérés, ami elválasztja e részeket az a 36. strófa esik, ami a költemény közepe: itt válik szét a vers két irányba, a pena (egyrészt a poena=bánat, másrészt penna, R.I.) különböző jelentésein keresztül, ami megteremti a lehetőséget, hogy egy új énekbe kezdjen, élve a szerzői szabadsággal.” (MAROS 1987) Ez a kettősség a dal-ellendal, illetve a műközepi jelentéshordozók meghatározásakor visszatérő „rejtett” és új jelentések kutatása más elemzésekben is visszaköszön. Y K. Centeno, pitagorikus jelnek véli azt, hogy az eposz, A Luziádák V. énekének 37. strófájában szereplő Adamastor-epizód ugyancsak a mű számtani közepén található, a víz, a tűz együtteséből, tehát az elemekből egy $2/3=5$ kombinációt olvas ki (CENTENO 1981). (Itt azért talán ennél fontosabb megjegyezni, hogy a földfokká átváltozó negatív hős, mint szellem-lény, aki a portugál hajósok előre haladása előtt tornyosuló akadály, az Atlanti- és az Indiai-óceánt elválasztó földrajzi tér között egy szírt, egy fok, és ez a metszőpont, a megénekelt utazás tengelyes szimmetriáján található. Mi több, a Jóreménység fokát, nem hiába keresztezte még első hajója, Bartolomeu Dias a Viharok fokának, hiszen a hajósok számára ma sem veszélytelen az áramlatok egymásba örvénylő kereszteződése). A számok ilyen absztrakciójával Jorge de Sena is él, ha nem is ilyen formában kombinálva azt, amikor trükkös számításokon át arra jut, hogy a vizsgált eposz nem is egyetlen hosszúságú énekekből áll, tehát aránytalan, mint kritikusi állítják, hanem csak 3% az átlagos eltérés a leghosszabb és legrövidebb ének között (SENA 2000b, 23). Mindegyikőjükön túltesz s használ számokat rejtett – ui. ezotérikus – nyomok után kutatva az eposzban Fiamá Hasse Pais Barandão, aki abból indul ki, hogy Vasco da Gama utazásának dátuma (1497) egybeesik azzal a végső időponttal amikor zsidókat kiűzik az ország területéről, s a Gama-i utazás valójában a zsidó vándorlás szellemi útjairól szól. Az Élet Fájának szerkezetében, amelyen a 10 szerifát utak kötik össze és ebben az az útvonal található, amelyet Isten széttördelt énjének isteni energiája használ arra, hogy kinyilvánulhasson a fizikai világban. Nos, ez az eposz tíz énekének felel meg a költő és műkritikus erős, kabbalisztikus olvasatában (BRANDÃO 1985). Hasse Brandão ezzel az ezotérikus szemiográfiával nincsen egyedül, ő maga is felsorol jónéhány szerzőt, aki hozzá hasonlóan belülről máshogyan látta a portugálság időközben érinthetetlené vált jelképes művét. Főleg Sampaio Bruno és Jorge de Sena művei voltak szerinte azok, amelyek ehhez az ő egyszerre alkimista és kabbalisztikus olvasatához alapot teremtettek (BRANDÃO 1985, 70–71). Innen már csak egy lépés volt az, hogy a *judaizáló* költő attitűdjei és életrajzi mozzanatai között is összefüggést találjanak, ami némileg leegyszerűsítve a nemzeti költőt zsidó, illetve még inkább kikeresztelkedett un. új-keresztény (cristão novo) származású szerzőnek posztulálta.

Ikonográfia

Nagyjából a fenti iskola megjelenésével egy időben előkerült egy olyan Camões ábrázolás, ami a költőt egy börtönben ábrázolja: kora katonáinak kissé kopott viseletében egy rőt hajú, kissé aszimmetrikus szakállal ábrázolt költő néz vissza ránk. Keze ügyében egy árkus papír, toll, az eposz lapjai (a feltételezések szerint a X. éneknél tart), háta mögött egy polcon ott vannak könyvei, munkaasztalán egy térkép, a rácsos börtönablak mögött egy öbölben ringó hajók. A színes tintával rajzolt zsánerkép eleme még az asztalon egy nem túl bőséges tál némi étellel, amit az egyik kezével eltol magától a költő, másik tenyerével egy fekete folttal takart pénz (?), amivel ellátását kifizeti. A tusrasz hátoldala szintén tartalmaz meglepetéseket az alábbiakkal: „Luís de Camões / a rab, akinek lábainál ott van ki el akarta őt fogni. Az Indiákon festetett, s ő maga (más olvasatban: róla,1[57]0?” A kép bal felső sarkában egy dátumot 1556-nak olvas az ábrázolás megtalálója - később ezt Maria Antonieta Soares de Azevedo³ 1558-ra módosította - ami abból a szempontból lehet érdekes, hogy a költő melyik büntetését üli le éppen. Camões már az anyaországban is börtönbe került, miként később Indiában is, viszont Vasco Graça Moura (MOURA 2014) meggyőzően bizonyítja, hogy a kép nem Goában készülhetett, ahol az ábrázolt cella nem nézhetett egy tengerpartra, tehát később, alkalmasint Mozambik szigetén születhetett, ahol azért, hogy egyáltalán hazajuthasson Portugáliába, adósságaiból barátta lett útitársai váltják ki a költőt. Ennél van azonban egy sokkal izgalmasabb kérdés: ki akarta vagy kik akarták börtönbe dugni a Költőt? A kép felső részében a költő alsó traktusában található tussal átfestett „paca” mögött két fejet is beazonosíthatónak vélt⁴, s szerinte az egyik az alkirályt, alkalmasint Pero Barretót, a másik pedig egy szerzetest, talán domonkos-rendit ábrázolt. Mint minden olyan ikonográfiai elem esetében, ami utólagosan, tudatosan vagy „véletlen” folytán elmosódik, vagy láthatatlanná válik – ez persze leginkább térképek esetében, „túl érzékeny” információkkal fordul főleg elő⁵ –, és éppen az a leginkább fontos, amit már nem láthatunk. Tovább fokozza a gyanút az a mozzanat, hogy egy másik alkirály küldött egy furcsa mottót a költőnek, hogy glosszázza meg, ami így hangzott:

Önnön magam ellensége nagyon,
elvetem-e vagy magamon hagyom
születésem titkolt körülményeit,
mely nagy veszélyből rejt el itt.

(ford. R. I., CAMÕES 2022, 199)

³ AZEVEDO 1972. A felfedezés egy másik feldolgozásához ld. *Quando Camões fala de si*, <https://repositorio.uac.pt> (Utolsó letöltés: 2024. 07. 02.)

⁴ Maria Antonieta SOARES 1972b, 304–305. Vasco Graça Moura képet anno tüzetes röntgen és infravörös vizsgálat céljából elküldte a párizsi Musée de l’Homme-ba, de a feltevés igazolása nem vezetett eredményre (vö. MOURA 2014, 54).

⁵ Ehhez lásd Mario Clemente Ferreirával írt tanulmányunkat: FERREIRA 2015.

A válasz nélkül hagyott felkérés ténye mellett tudjuk azt is, hogy Camões baráti kapcsolatot ápolt a fűvészkönyvről híres Garcia de Ortával, aki kifejezetten származása miatt hagyta el Portugáliát, és családtagjait ténylegesen, őt magát pedig csontjában égette meg judaizálás vádjával az Inkvizíció, ami 1560-tól már Goában is működött. Az a tény, hogy Camões írt egy ódát a zsidó botanikus és orvos *Colóquio dos Simpes e Drogas* (1563) című művének a bevezetője elé (ORTA 2019) nem feltétlenül tekinthető válasznak, hiszen a szóban forgó költemény egy mindkettőjük mecénásához – D. Francisco Coutinhohoz, Redondo 3. grófjához és egyben Portugál India 8. alkirályához – írt dicsőítő vers, s nem pedig a hagyományos Ibér-félszigeti verselés közkedvelt mottó-glossza felépítésű, játékos, udvari és spontán költemény. Így vagy úgy, gyanúnk tovább fokozódik.

Poszthumusz életrajzok és kiadói előszavak

Miközben függőben hagyjuk a pro- és kontra érveket a költő „új-keresztény világlátása” és önértelmezése előtt, különös tekintettel a voltaképpeni célunkra, ami négy katolikus, mi több tridentin szemléletű szonettjének értelmezése, hívjuk elő az olyan első életrajzokat, amelyek talán kulcsot adnak a továbbiakban azoknak datálásán keresztül. Az első biográfusok alábbi mondataira gondolunk:

„Miután Luís de Camões kinyomtatta a Lusiadák-jait, élete hátralevő részét Lisszabonban töltötte, ahol sokan ismerték őt, de kevesen társalogtak vele, mert elmúlt már [az itt töltött], ifjúsága első zsenesége, s belépett az érett férfikorba. Csak néhány tudós ember volt a baráti társasága, de leginkább a lisszaboni Szent Domonkos rendház szerzetesével tartott bennfentes kapcsolatot.”⁶

Manuel Severim de Faria fenti Camões életrajzából⁷ tehát egy elmagányosodott idős költő képe tárul elénk, aki élete alkonyán a vallás dolgai felé fordul. Faria bizonyára már egy olyan legendát követ, ami a hírneves költő képéhez kiválóan illeszthető, már csak azért is, hogy életének utolsó éveit egy olyan szellemi közegethöz köthesse, ami egy méltó intellektuális környezet.

Másrészt az utolsó évekről Pedro Mariz⁸ az alábbiakat közli:

„Azt mondhatjátok, hogy nem talált kegyet a király előtt, de talán a hercegek s nemesemberek között igen. Nem áll meg e dolog, mert akkora szegénységben élt, hogy ha nem lett volna egy António nevű jávai szolgája, akit még Indiából hozott magával, aki

⁶ Ld. CAMÕES 2022, 198.

⁷ Manuel Severim de Faria (1584 – 1655), valóságos polihisztor, történész és numizmatikus kanonok, eredeti gondolkodó, aki 1624-es *Discursos varios políticos* (Különféle politikai beszédek) című munkájában az idézett Camões életrajzával értékes adalékokkal szolgál a költő utolsó életszakaszával kapcsolatban is.

⁸ Pedro Mariz (1551–1615) tipográfus és könyvkiadó, aki Coimbrában kánonjogot is végzett, majd 1605 a Torre de Tombo (királyi levéltár) jegyzője, tudós kutató, s Camões első életrajzírója volt. Kiadásához lásd a következő jegyzetet, életrajzához pedig a *Dicionario de Luís de Camões Pedro de Mariz-szócikkét* (SILVA 2011).

esténként kéregetett neki, hogy ellátni segítse, felkopott volna az álla. Mi több, ahogy a jávai meghalt, az ő élete sem tartott tovább néhány hónapnál.”⁹

A romantika által felkarolt Camões-kép a szegény és sors sújtotta költő mellé illeszti a hű jávai képét is – szó szerint is, például Augusto Metrassé híres vásznán¹⁰ – aki azért kényszerül kéregetni, mert „nem volt két garasa sem szénre”, hogy némi meleget csináljon. Úgy tűnik maga Camões is tehetett önsorsrontásával a helyzeten, de még csak azzal is, hogy nem tett eleget egy nemes, Ruy Dias da Câmara kérésének, aki később reklamáta, hogy ugyan a jótollú költőnél „megrendelte”, hogy öntse neki fizetségért cserébe – ui. szonett formában a bűnbánó zsoldárokat. Mikor sokadszorra kérte számon a költőt, ő az ihlet hiányára hivatkozott, mondván, hogy „eddig írt dalait fiatal korában írta, amikor erős volt és szerelmes természetű, amikor szerették és tisztelték és elhalmozták jóindulatukkal és kegyeikkel úgy a barátai, mint az úri dámák is, ami egyre csak fűtötte a költői szenvedélyt, de most meg hiányzik belőle a Lélek (sic!), s nem volt már jóformán kedve semmihez.”¹¹

Vitor Aguiar e Silva számára – akinek fontos tanulmányára még újra visszatérünk – ez a felkérés nem a bűnbánati zsoldárok parafrázisára vonatkozott, hanem a toposzt útjára indító Mariz volt az, aki összetévesztett két vallásos ciklust – ami ezáltal nem más, mint az általunk vizsgálni kívánt versek csoportja. Igaz, ez a puzzle darabjait helyére illesztené, de miért is kellene elfogadnunk ezt a tételt, amikor Camões kora – és a világlíra – számos olyan analóg példával szolgál, ami elveti ezt a könnyű tollal megítélt „tévedést”? Tudjuk Petrarca – aki közvetlenül és a követőin keresztül is hatalmas befolyással volt a portugál költőre, „személyes zsoldárokat” is írt (vö. KIRKHAM–MAGGI 2008), de a szonett versformáját az angol irodalomban elterjesztő Thomas Wyatt zsoldárparafrázisai (ld. TRUDELL 2013) is arra utalnak, hogy nem zárható ki egy párhuzam, és az eredeti szöveg szó szerinti értelmezése.

Egy dologban azonban a filológusok zöme egyet ért: a négy „devóciós zsoldár” – vagy „krisztológiai zsoldár” ahogyan – nézetem szerint túlzó módon – Vitor Aguiar de Silva nevezi, leginkább azért, hogy a Jorge de Sena értelmezését ezzel is cáfolja –, a költő legutolsó alkotói korszakában született.¹² „Ez a négy szonett, ami az 1616-os kiadásban jelenik meg először, már az ún. Madridi kéziratban is ebben a sorrendben szerepel, ám őket itt a *Sobre os rios que vão* kezdésű redondilha¹³, illetve a *Nos rios da Babilônia assentado* szonett követi (BERARDINELLI 2000, 232). A vizsgálatunk tárgyát képező négy szonett mindenféleképpen egy tudatos szerkesztés folyamata során került egymás társaságába, amit egyértelműen magyaráz az a tény, hogy ezeket a költeményeket a költő két XVI. századi kiadása még nem tartalmazta. Camões lí-

⁹ Ld. MARIZ, Pedro de (s.d.), 3.

¹⁰ A kép címe *Camões na Gruta de Macau* (Camões a makaói barlangban, 1853), Museu Nacional de Arte Contemporânea do Chiado. A jávai szolgáról úgy Almeida Garrett, mint a brazil Capistrano de Abreu is írt színpadi művekben, amivel a XIX. század tovább duzzasztja az irodalmi toposzt vele kapcsolatban.

¹¹ Pedro de Mariz: *Ao Estudioso da lição poética*. <http://www.jornaldepoesia.jor.br/biografiacam%C3%B5es.pdf> (Utolsó letöltés: 2024. 07. 02.)

¹² Pe Manuel Correia a *Lusiadák* 1613-as kiadásához írt Mariz-féle életrajzhoz fűzött kommentárjával indítja útjára ezt az értelmezést.

¹³ Redondilha: öt- vagy hétszótagos verssorokból álló (arte menor/arte maior) változó strófaszerkezetben az ún. régi metrum szerint írt portugál költemények.

rai költeményeinek harmadik gyűjteményes kötete 1616-ban látott napvilágot „Luís de Camões Rímeinek második fele” címmel, amelyet Domingos Fernandes „a saját költségén és királyi privilégium birtokában” adott ki. A versek újabb kiadója a kötetet D. Rodrigo da Cunnának ajánlja, aki nemcsak püspök, de inkvizítor lévén is bizonyára jó néven vette, hogy az általa amúgy anyagilag is támogatott munka éppen egy újszövetségi tárgyú ciklussal indítson, amit a XXXIII–XXXVI. tartó számozású szonettek után a 7. főlíótól kezdődő Paixão (Passió) című elégia követ. Itt szeretném megjegyezni, hogy a verseskötet 1616-os kiadása már csak azért is izgalmas a szerkesztés szempontjából, mert itt találkozunk először a költő verseinek legelső, tartalmi szerkesztési kísérletével, ami tematikus szempontból szövi koszorúba az addig ad hoc egymást követő költeményeket. Itt érdemes utalni arra is, hogy a szerkesztés nem szám-, hanem kezdősor alapú címadása itt eltér a Camões esetében megszokottól. A szonettek fölé ugyanis egy kvázi szupercím kerül, ami a hagyományosan értelmezett cím, azaz a szonett kezdősora előtt megadja még az egyes költemények tulajdonképpeni tárgyát is. Esetünkben ezzel egy olyan, mintegy kétszeresen tudatos szerkesztési elv jut érvényre, amelyet a költő poraiban sem jóváhagyni, sem szándékaival egybeesőként elfogadni nem tudott.¹⁴

Ha valóban a portugál nemzeti költő művei (volnának) ezek a szonettek, akkor logikai szekvenciájuk tematikus íve ellen bizonyára még maga sem tiltakozhatott volna. Más kérdés viszont, hogy életében ezt maga a költő beválogatta volna egyáltalán vagy sem kiadásra szánt kötetébe. Az első szonett elé „Szűz Mária, Miasszonyunk fogantatása”, míg második az „Ige testé léte”, ill. a harmadik a „Krisztusurunk a jászolban” tárgymegjelölést kapja. A negyedik esetében a szerkesztő még ennél is tovább megy, amikor nem csak a versnek a tárgyát közli – „Krisztusurunk kínhalála- hanem azt is hozzáfűzi, hogy ez egy „dialogizmus”. Vizsgálatunk szempontjából ez a megjegyzés korántsem érdektelen, s voltaképpen azt kellene eldöntenünk, hogy az ókori retorika eszközeként értelmezzük-e (kérdés-felelet formájában kifejtett érvelés), egyfajta „*sermocinatio*” értelmében vett alakzatnak, amit a modern szemantika *right reasoner* gyanánt definiál (vö. SIKSZAINÉ 2008), vagy esetleg még ennél is több: egyfajta kátél/„katekizmus”, aminek költői parafrázisát kapjuk. Amikor magunk erősen hajlunk ez utóbbi interpretáció felé, azt sem tagadhatjuk, hogy Camões „világi” és szerelmi lírájában is gyakran játszik a párbeszéd fiktív szereplők között zajló diskurzusának építőkockáival¹⁵. A ténylegesen két társ közötti ellesett párbeszéd vershagyománya természetesen jelen van a gallego-portugál trubadúrlírában, az un. *cantigas de amigo dialogadas* (párbeszéd barátdalok) formájában a XIV. század közepéig művelt formájában.

¹⁴ Ugyanez vonatkozik természetesen a költő verseinek első és második kiadására is aminek kritikai feldolgozásához ld. SILVA 1994.

¹⁵ Legismertebb közülük a „Remény, mit remélsz?” kezdetű, amit újabban Mohácsi Árpád is lefordított (CAMÕES 2022, 149).

De vajon valóban Camões verseiről van egyáltalán szó?

Megvannak a magunk kétségei, akárhonnán is közelítjük meg a kérdést. Ha abból indulnánk ki, amit a költő és camonista – azaz Camões műveinek mai kutatója – Vasco Graça Moura maró gúnyval és egy csipet öniróniával fogalmazott meg – ugyancsak bajban volnánk. Lássuk csak:

„hivatkoznak hangzásra, költői
ihlet dühére, a szavak értelmére
mulatják ezzel, egyre csak morzsolva a századokat
hozzátesznek és elvesznek, utalnak és okadatolnak
legyenek lachman, storck germán
a nevük vagy a hazai többiek
egy tanulság vonható csak le,
egy Camões-sor mindig Camões verssora marad,
legyen bár vendégsor vagy variáns,
a legszebb és súlyosan komoly dolog a világon,
hogy az emberbe belehasít, ezt csakis ő írhatta le.”¹⁶

(ford. R. I.)

A legnagyobb baj szubjektíven ezekkel a szonettekkel az, hogy a hasonló villámcsapás erőjű felismerés messze elkerüli a mai olvasót. Egyet kell értenünk Vitor Aguiar e Silvával, aki szerint: „Ezek a szonettek még csak össze sem hasonlíthatók a nagy Camões szonettekkel, a szintaxisuk és a szemantikájuk egy skolasztikusan teologizáló diskurzusról árulkodnak, amelyekből hiányzik a stilisztikai csillogás, minden antropológiai mélység. Nélkülözi az érzelmek finom elemzését, a gondolatiság összetett voltát, de még csak a ritmusnak az a mély, feszes és zenei lehelete sincs jelen bennük, mint legszebb szonettjeiben.” (SILVA 2009, 169)

Joggal merül fel tehát a szerzőség kérdése. Ugyanakkor éppen a fentebb hivatkozott műkritikus az, aki mindegyik szonett esetében akkurátusan kimutatja a megkérdőjelezhetetlen camões-i szerzőséget, támadhatatlan érvek szerint, amit Leodegário de Azevedo Filho a „hármadik XVI. századi kézirat tanúbizonyság” elvének nevezett el.¹⁷ Ez persze nem zárta ki azt, hogy a múlt jelentős Camões kutatói és kiadói a múltban kirekesszék a költői kánonból a fenti verseket. Igen ám, csakhogy a XX. században előkerült kéziratok és ún. *dalos könyvek* (elsősorban a Luís Franco Correia, a Cristovão Borges nevéhez fűződők) arról győzik meg a közelmúlt kutatóit, mint például a Roger Bismutot, Askinst vagy Cleonice Berardinellit¹⁸, hogy a lírai korpusz részének tekintsék ezeket az „ájtatos verseket.” A XIX–XX. századi filológus iskola kirekesztő véleménye dacára (Carolina Michaelis de Vasconcelos, Costa Pimpão és Hernani Cidade) ma újra beemelték a kétség nélkül Camões tollán született versek közé. A nagy és nemzetközi tekintélyű mai kutatók nézetét osztja Maria de Lurdes

¹⁶ Saját fordításom: CAMÕES 2022, 191. A *não sei se o camões hoje* című vers eredetije: MOURA 1983.

¹⁷ Leodegário de Azevedo módszertani felvetésének rendszerezése: *Os sonetos de Camões*: Interneten <https://www.uc.pt/fluc> (Utolsó letöltése: 2024. 07. 02.)

¹⁸ Ld. BISMUT 1970; ASKINS 1970; BERARDINELLI 1980.

Saraiva is, akinek a kritikai szövegkiadását (SARAIVA 1980) – ha csak a mostani évforduló nem hoz számottevő újdonságokat – magam is a költő lírai kánonja szempontjából jelenleg mérvadóknak tekintek. A mester, Jorge de Sena elfogadásuk ellen elsősorban verstani-stilisztikai érveket vetett fel: eltér a Camões szonettek terzináinak gyakorlatától, amit azonban Aguiar da Silva, mint lényegtelen elvetett. Ha pedig egy új konszenzus alakult ki a versek szerzőségének a tekintetében, mi sem kerülhetjük el azt, hogy a magunknak feltett kérdések második körét is megválaszoljuk, jelesül miért is születtek meg maguk a szonettek.

Rendszerezük a lehetséges feltevéseket:

- 1.) Camões devóciós versei szerkesztői manipulációnak köszönhetőek: a versek mégsem az övéi. Ha nem Camões a szerző, az könnyen lehetett (volna) például az a kortárs Diogo Bernardes, akit ma ugyan a szakirodalom főleg Camões-epigonnak tart, de a Költőóriás nélkül bizonyára a portugál irodalmi kánon ma is a kor nagy lírikusai között tartana számon, különösen vallásos lírája miatt (HUÉ 2009). A másik esélyes szerző előbbi szerzetes testvére (volna), Frei Agostinho da Cruz, aki 1594-ben adott ki ezen a címen egy verseskötetet *A Jó Jézushoz, dicsőséges Szűz Anyjához valamint különmemű szentekhez írt Rímek, másféle tisztességes és hasznos példázatú versek*. Könnyedén beláthatjuk, hogy tridenti szellemisége tekintetében ez egy különösen kívánatos munka volt – „igen dicséretes az olvasása és kinyomtatása” állítja a Frei Bartolomeu Ferreira, a cenzor, akinek írjuk a javára, hogy Camões *A Lusiadák*-ját is engedélyezi, szemet hunyva mitológiai apparátusa egyes „sikamlós jelenetei” felett. E munka címlapján a Megfeszített Megváltót ábrázolja, miként az ajánlás, úgy egy szonett is JÉZUS dicsérete (HUÉ 2009, 23). Kockáztassuk meg, fideista, mint Camões.
- 2.) A négy szonett mégsem élete utolsó szakaszában született, hanem ellenkezőleg, a pályája elején. Maria de Lurdes Saraiva a szonetteket az 1616-os kiadásban követő *Paixão* című elégiát egészen korai versnek tartja (SARAIVA 1980, 285). Ha így van, és elfogadjuk, hogy a szonettekkel tényleg egy ciklust alkotott, akkor emezeket is máshová datálhatjuk.
- 3.) A versek eredetileg valóban megrendelésre születhettek. Rui Dias da Câmara-hoz hasonlóan akár a lisszaboni dominikánus szerzetesek is felkérhették a náluk sűrűn vendég Költőt egy katekizmus lírai átíratára. E feltevés további kérdéseket vet fel. Ha Fiama Hasse Pais Brandão-nal tartunk és az 1570-es, Camões képi ábrázolását értelmező szerzők végső tanulságait vesszük alapul, akkor az is lehet, hogy nem is önszántában forgolódik annyit a kolostorban Camões, hanem penitencia gyanánt. Életének utolsó szakaszában született versei fokozott büntudatról árulkodnak, de mindez magyarázható azzal is, hogy áttérését fokozottan, sőt túlságosan is kellett bizonyítania – származásából kifolyólag.
- 4.) „Ő maga, Camões tehát egy kriptó-zsidó, egy marrano vagyis új-keresztény volna, aki rejtőzködő népéhez továbbra is szimpátiával fordul? Ezt talán nem mondánánk: de azt minden bizonnyal állíthatjuk, hogy egy *alumbrado* volt, s erősen „liberális” vonalat képviselt.” (NIETO 1979) Miből fakadt ez a megvilágosodás? Azt

tudjuk, hogy az Ibér-félsziget nem ismerte a Reformációt, csupán a reformokat, amik a kor szabadabb gondolkodóit legfeljebb Erasmusig – vagy még addig sem engedte eljutni. Ezeket az élő hittől átitatott „megvilágosodottakat” a katolikus egyház merev strukturái képtelenek voltak befogadni, mert „szellemiek” lévén egyfajta „ellen-egyházat” képviseltek. Ők voltak az ún. „dejadós” – a Szent Szellemre hagyatkozók – de más „heterodox” csoportokkal is voltak átfedéseik, az Inkvizíció pedig nem csak dogmatikai, hanem származási okokból is üldözte őket, hiszen „földalatti mozgalmuknak” tagjai leginkább új-keresztények voltak. Vitor Aguiar de Silva sokat idézet tanulmányában cáfolja – nehezen megkérdőjelezhető érvekkel – hogy Camões is közéjük tartozott volna, legalább is a spanyol normák szerint (FOLEY 1986).

- 5.) Ha – ahogyan Jorge de Sena *Super flumina Babylonis* című „meta-novellájában” fikcionalja – a Költő csak a legvégén vet sorsot életével, a *Sobolos rios que vão*-t pedig a csalódott, fáradt, kiábrándult költő Isten keresésének tekintjük, akkor annak a szerzője kétség nélkül nem régi hitében, hanem Krisztusban találja meg a megváltást. Így elfogadhatjuk azt is, hogy egy más formában tért meg: nem színleg, de nem is a katolikus *mainstream* elvárását követve, hanem egy mélyen sajátságos, egyéni kereséssel. Ebben az esetben a költő életében is egy fordulat történt, amiből új „palinódia” következett¹⁹, és ez az ellen-dal erősebbnek bizonyul mindegyik másnál. Krisztus több korábbi költeményében is hivatkozási pont, mint például ott, ahol a megismerés tapasztalati útját veti egybe a hittel, de ez leginkább egy viszszalépés, egy mellékdal funkcióját tölti be, mint mondjuk József Attilánál az Óda után csatolt híres sorok.
- 6.) A „devóciós szonettek” végezetül csak álarcok, maszkok, vagyis álcák voltak, sőt, biblikusan szólva, mintegy „szemfedői” régi hite élő-halottjának. Camões eszerint a felvetés szerint olyan „heterodox” volna, aki azonban abba a csapdába lép, amit a másik portugál költőóriás, Fernando Pessoa *Autopszichográfia* című versében így fogalmaz meg:

„A költő egy nagy színlelő,
Oly jól ért a színleléshez
hogy csak színleg érzi ő
a kint, mit valóban érez.”

(Somlyó György fordítása)²⁰

Összegzés

Mindezen értelmezéshalmaz természetesen okafogyottá vált volna, ha Camões versei nem szóródtak volna szét már saját korában, s ha megtörtént volna úgy a költőtől jóváhagyott válogatás, mint a redakció. Így a filológia jelen értelmezési kísérletei a vizsgált szonetteket is a helyén kezelné, nem pedig ideológiai ütközőpont gya-

¹⁹ A vers formai elemzését erre fűzi fel zseniális tanulmányában Vasco Graça Moura (MOURA 1995).

²⁰ Nem kevésbé jó Kukorelly Endre verziója :<https://www.magyarulbabelben.net> (Utolsó letöltés: 2024. 07. 03.)

nánt. Nem Camões volt ui. végső soron katolikus, zsidó vagy új-keresztény, hanem mi, életműve kutatói, akik annak akarjuk őt lát(tat)ni. A mi érzékenységünk és lelki alkatumunk²¹ építi a mi saját kategóriáink szerint Camões fantomképét, ami olyan, mint a torinói lepel, hiszen fel is sejlik valami - mutatis mutandis - a költői mű lenyomatából, de a vászon az ideológia zászlórudjára tűzve lobog. Ebből fakad az is, hogy nem Camões az „eretnek”, hanem mi, értelmezői, különösen, ha a *haeresis*nek „szemezgetni” (ui. az egészből kiragadni) jelentését vesszük alapul. Mindent összevetve ugyan Jorge de Sena vitapartnerével kell egyetértenünk, amikor Camões vallási attitűdje mögött nem az *alumbrados*-vonalat kell értenünk, de amikor elfogadjuk Aguiar de Silva krisztológikus fókuszát, látnunk kell ugyanakkor azt is, ami Camões és Sena között közös: mindketten száműzötként éltek – utóbbi ezért Santa Barbarában, az USA-ban alapított iskolát. Senát sem fogadta be egy olyan kurzus, ami a hit bajnokának é a birodalomépítés eszközének használta fel a XVI. századi klasszikust a megkésett dekolonizáció érdekében, akinek értő, de sértett „Babilóniában élő” olvasója így ír: „egyetemi boncok, a Camões-kutatás hivatásos sárkányai, tudós legyek és életre kelt múmiák, ma a Camões-kritika főpapjai”. Kora *camonológiájáról*²² azt állítja, hogy „Saraiva könyvecskéjének a célja egy baloldali politikai kisajátítás, Pimpão műve a jobboldali kurzusnak, Cidade-é pedig az átlagfogyasztónak szól” (SILVA 2009, 23). Az előző nagy kerek évfordulón csak külhonban lehetett próféta Sena, ötven évvel később, ma már ő jelenti a láthatatlan etalont. Camões híres, a változásról szóló költeményében azt írta, hogy a legborzasztóbb változás az, hogy – paradigmát váltva – „már semmi sem változik úgy, mint régen”. Ellent kell mondanom: míg elemzői koruknak a foglyai, Camões kortalan.

Bibliográfia

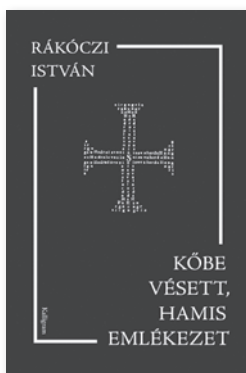
- ASKINS 1970: Askins, Arthur Lee-Francis: *The Cancioneiro de Cristóvão Borges*. Barbosa & Xavier Editores, Braga: 1979.
- AZEVEDO 1972: Azevedo, Maria Antonieta Soares de: *Uma Nova e Preciosa. Espécie Iconográfica Quinhentista de Camões*. Lisszabon: 1972, 96–103.
- BERARDINELLI 1980: Berardinelli, Cleonice: *Sonetos de Camões. „Corpus” dos sonetos camonianos*. Barbosa & Xavier Editores, Braga: 1980.
- BERARDINELLI 2000: Berardinelli, Cleonice: *Estudos Camonianos*. Nova Fronteira, Rio de Janeiro: 2000, 109–122.
- BISMUT 1970: Bismut, Roger: *La Lirique de Camões*. Presses Universitaires de France, Párizs: 1970, I. köt. BRANDÃO 1985: Brandão, Fiamá Hasse Pais: Os Lusíadas e a Cabala Judaica. In. *O labirinto camoniano e outros labirintos (temas de literatura e de história portuguesas)*. Teorema, Lisszabon: 1985, 53–72.

²¹ Babits Mihály *Vihar* című mesedramájának sokat idézett sorai azonban útba igazítanak: „Mindenik embernek a lelkében dal van/és a saját lelkét hallja minden dalban. /És akinek szép a lelkében az ének, az hallja a mások énekét is szépnak.”

²² Legjobb összefoglalója a szövevényes kutatástörténetnek: CORTEZ 2013.

- BRANDÃO 1985: Brandão, Fíama Hasse Pais: Os Lusíadas e a Cabala Judaica. In: *O labirinto camoniano e outros labirintos (temas de literatura e de história portuguesas)*, Teorema, Lissabon: 1985, 53–72.
- CAMÕES 2022: Camões, Luís de: *Vétkek, balsors, szerelmek*. Szerk. Rákóczi István, Ford. Mohácsi Árpád. Kalligram Kiadó, Budapest: 2022.
- CAMÕES–SENA 2024a: Camões, Luís de – Sena, Jorge de: *Babel e Sião*. Guerra e Paz, Lissabon: 2024.
- CAMÕES–SENA 2024b: Camões, Luís de – Sena, Jorge de: *Os Lusíadas e a Visão Herética*. Guerra e Paz, Lissabon: 2024.
- CENTENO 1981: Centeno, Yvette K.: O Cântico da Água em Os Lusíadas. In: *A Viagem de ‘Os Lusíadas’: Símbolo e Mito*. Szerk. Centeno, Yvette K. et al. Arcádia, Lissabon: 1981.
- CORTEZ 2013: Cortez, António Carlos: Luís de Camões ou os labirintos da exegese. In: *Colóquio/Letras*. 2013, 182. sz., 42–57.
- FERREIRA 2015: Ferreira, Mário Clemente: O padre Francisco Xavier Éder e as Missões de Moxos. In: *Cartógrafos para toda a terra : Produção, circulação do saber cartográfico ibero-americano: agentes e contextos*. Szerk. Roque de Oliveira, Francisco. Biblioteca Nacional de Portugal, Centro de Estudos Geográficos, Universidade de Lisboa, Lissabon: 2015, 265–282.
- FOLEY 1986: Foley, A. Espantoso: El alumbrismo y sus posibles origenes. Ediciones Istmo, Madrid: 1986, 527–532. <https://www.cervantesvirtual.com> (Utolsó letöltés: 2024. 07. 02.)
- HUÉ 2009: Hué, Sheila Moura: A impressão lírica dos contemporâneos de Camões (A kortársak nyomtatott lírája Camões korában) In: *Floema*. 2009, V. évf., 5. sz., 65–98.
- KIRKHAM–MAGGI 2008: Kirkham, Victoria – Maggi, Armando: *Petrarca – kalauz az életműhöz*. Kortárs Könyviadó, Budapest: 2008, 237–244.
- MAGALHÃES 2000: Magalhães, Isabel Allegro de: *História e Antologia da Literatura Portuguesa, século XVI*. Fundação Calouste Gulbenkian, Lissabon: 2000.
- MARIZ, Pedro de (s.d.): Ao estudioso da lição poética. OS LUSÍADAS / DO GRANDE / LUÍS DE CAMÕES / PRÍNCIPE DA POESIA HERÓICA / Comentadas pelo Licenciado Manoel Correa, Examinador Sinodal / do Arcebispo de Lisboa e Cura da Igreja de São Sebastião da / Mouraria, natural desta cidade de Elvas. / Dedicados ao Doutor Dom Rodrigo d’Acunha, Inquisidor Apostólico / do Santo Ofício de Lisboa. / Por Domingos Fernandes seu livreiro. / [armas portuguesas] / Com licença do S. Ofício, Ordinário e Paço / Em Lisboa / Por Pedro Craesbeeck. Ano 1613 / Está taxado este livro em 320 reis em papel. <http://www.jornaldepoesia.jor.br/biografiam%C3%B5es.pdf> (Utolsó letöltés: 2024. 07. 02.)
- MATOS 1980: Matos, Maria Vitalina Leal de: Sôbolos rios que vão. In: *Colóquio e Letras*. 1980. május, 55. sz., 24–35.
- MATOS 1987: Matos, Maria Vitalina Leal de: *Ler e Escrever : ensaios*. IN/MC, Lissabon: 1987, 67–86.
- MOURA 1983: Moura, Vasco Graça: *O concerto campestre*. Quetzal Editores, Lissabon: 1983.
- MOURA 1995: Moura, Vasco Graça: Palinodia e rapsódia. In: *Camões e a divina proporção*. INCM, Lissabon: 1995, 110–129.
- MOURA 2014: Moura, Vasco Graça: *Retratos de Camões*. Guerra e Paz, Lissabon: 2014, 55–64.

- NIETO 1979: Nieto, José C.: *Juan de Valdés y los orígenes de la reforma en España e Italia*. Fondo de cultura económica, Mexivó: 1979. <https://archive.org> (Utolsó letöltés: 2024. 07. 02.)
- ORTA 2019: Orta, Garcia de: *Coloquios dos simples, e drogas he cousas medicinais da India*. Impresso em Goa por Ioannes de Endem. 1563 Fac simile kiadása: Szerk. Dias, João Alves, BNP, Lisszabon: 2019.
- SARAIVA 1980: Saraiva, Maria de Lurdes: *Camões. Lírica Completa*. INCM, Lisszabon: 1980, I–II. köt.
- SENA 2000a: Sena, Jorge de: *A estrutura de Os Lusíadas, e outros Estudos Camonianos e da Poesia Peninsular do Séc.XVI*. Edições 70, Lisszabon: 1980, 65–79.
- SENA 2000b: Sena, Jorge de: *História e Antologia da Literatura Portuguesa, século XVI*. Fundação Calouste Gulbenkian, Lisszabon: 2000.
- SIKSZAINÉ 2008: Sikszaíné, Nagy Irma: *Kérdésalagzatok retorikája és stilsztikája*. MTA – Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen: 2008. <https://core.ac.uk/download/35134903.pdf> (Utolsó letöltés: 2024. 07. 03.)
- SILVA 1994: Silva, Vitor Manuel Aguiar e: O cânone da lírica de Camões: Estado actual do problema, perspectivas de investigação futura; Notas sobre o cânone camoniana (I); Notas sobre o cânone camoniana (II). In: *Camões: Labirintos e Fascínios*. Ed. Cotovia, Lisszabon: 1994, 37–100.
- SILVA 2009: Silva, Vitor Manuel Aguiar e: *Jorge de Sena e Camões. Trinta anos de Amor e Melancolia*. Angelus Novus, Coimbra: 2009.
- SILVA 2011: Szerk. Silva, Vitor Manuel Aguiar e: *Dicionario de Luís de Camões*. Ed. Caminho, Lisszabon: 2011.
- TORGAL 1989: Torgal, Luís Reis: *História e Ideologia*. Livraria Minerva, Coimbra: 1989.
- TRUDELL 2013: Trudell, Scott A.: „Unto the World’s Ear”: Wyatt’s „Psalms” Beyond the Court. In: *Studies in Philology*. JSTOR: 2013, CX. évf., 2. sz., 266–290. <http://www.jstor.org/stable/24392033> (Utolsó letöltés: 2024. 06. 30.) ■■■

Rákóczi István (Budapest, 1957) történész, irodalomtörténész. Az ELTE BTK Romanisztikai Intézet Portugál Nyelvi és Irodalmi Tanszékének volt vezetője, professor emeritus, jelenleg vendégoktató a Portói Egyetemen és tanár a Szent Pál Akadémián. Kollégái szerint „luzofonista”: a portugál nyelvű országok történelmének, irodalmának, sokszínű kultúráinak és vallásainak nemzetközileg elismert kutatója.